

Van antisemitisme tot racisme en andersom

INTERVIEW MET PROF. D. VAN ARKEL

VRAAG

In het voorwoord bij uw proefschrift 'Antisemitism in Austria' (1966) schrijft u: "the man who begins scholarly life by spending over twelve years on one research project without ever publishing results, has some resemblance to a man who continues to live in the house in which he was borne." Inmiddels zijn we zo'n 18 jaar verder, nog altijd dwaalt u rond in uw geboortehuis. Waar komt die gedrevenheid vandaan?

ANTWOORD

"Het heeft duidelijk met de oorlog te maken. Ik was een adolescent in de oorlogsjaren, heb het dus niet heel direkt meegemaakt - ik had geen familie in Auschwitz of zoiets, wel vrienden - en je zat dus met dat probleem: wat is hier in hemelsnaam aan de hand? Het hoe en waarom? En met die vraag ben ik als geschiedenisstudent voortdurend bezig gebleven. Wat was er in Duitsland aan de hand, dat een dergelijke aberratie mogelijk was, die wij vanuit de Nederlandse verhoudingen ook eigenlijk niet goed konden begrijpen. Bij de toenmalige hoogleraar algemene geschiedenis Locher, die later mijn promotor is geworden, ben ik toen aan het onderwerp gaan werken. In de jaren '50 ben ik een tijdje naar Duitsland gegaan, en toen ik terugkwam, stimuleerde Locher me erop te gaan promoveren. Tegelijkertijd zag je, dat 3 jaar na de bevrijding van Auschwitz in Zuid-Afrika een apartheidswetgeving tot stand kwam. En dan denk je: hoe is het in godsnaam mogelijk. Zo ben ik dan inderdaad tot een zekere 'gedrevenheid' gekomen.

VRAAG

En U bent daar dus op gepromoveerd destijds. Maar slechts op één aspect: de antisemitische situatie in Oostenrijk. Waarom alleen dat aspect?

ANTWOORD

Nou, dat komt zo. Na m'n doctoraalexamen heb ik een Rockefellerfellowship gekregen om een vergelijkende studie te maken. Dus heb ik toen een tijd in Frankrijk gezeten, in Duitsland, in Oostenrijk, en had toen zo'n hoeveelheid materiaal, dat het een puzzle werd daar binnen een redelijke termijn een dissertatie van te schrijven. Ook door m'n baan en anders-

soortige college's. Dus het duurde allemaal wat langer. Tot de faculteit zei: je moet nou toch maar even promoveren, want dat is toch wel noodzakelijk. En dat onderdeel Oostenrijk is eigenlijk wel genoeg voor een promotie. En, in zekere zin tot mijn spijt, heb ik daar toen aan toe gegeven. De reden dat ik daar spijt van heb, is dat ik kort daarop tot lector, en vervolgens tot hoogleraar ben benoemd, waardoor ik ineens zo'n hoop werk en verantwoordelijkheid erbij kreeg, dat de feitelijke situatie was, dat ik gewoon veel en veel minder tijd had voor m'n onderwerp dan als gewoon wetenschappelijk medewerker. En dat heb ik eigenlijk niet goed voorzien. Maar daarmee is het wel een veel langer lopend project geworden dan oorspronkelijk de opzet was.

VRAAG

Maar tijd alleen zal toch niet de oorzaak zijn geweest?

ANTWOORD

Nee, het komt ook doordat ik me op een gegeven moment realiseerde: ik kan nu wel een redelijke verklaring geven waarom in Duitsland, en in bijna gelijke mate in Frankrijk, in Oostenrijk, zich een dergelijk verschijnsel voordoet, en ik kan misschien wel een redelijke verklaring geven waarom dat in Engeland een enigszins andere vorm aanneemt, maar dan zit je dus alleen in dat 19e eeuwse vergelijkingsvlak. En je komt er toch niet onderuit je op een gegeven ogenblik af te gaan vragen: ja, maar het moet toch ook op de een of andere ingewikkelde manier te maken hebben met wat er over een veel langere periode is gebeurd. Het is natuurlijk niet te loochenen, dat er een Joods-Christelijk conflict is geweest, dat zeg maar begint met de kruisiging van christus. En dat het dus een probleem is van 2000 jaar.

Kijk, er zijn twee 'scholen' in de geschiedwetenschap. Er is een groep mensen die heel duidelijk probeert de continuïteit van de ontwikkeling aan te geven. Die redeneert: wat er uiteindelijk in de jaren '40 is gebeurd, is een culminatie van een 2000-jarige ontwikkeling. En er is een andere school, en daar hoorde ik oorspronkelijk eigenlijk helemaal bij, die zegt: het verschijnsel van het antisemitisme in de 19e eeuw is wezenlijk anders dan hetgeen zich in de middeleeuwen, in de vroegmoderne tijd, heeft voorgedaan; alleen al omdat er toen een racistische argumentatie werd gehanteerd; waar voordien een theologische de boventoon voerde. In de 19e eeuw strekte het zich uit tot de gedoopten, wat vroeger absoluut niet het geval was geweest. De theologische connotatie was dus vrijwel verdwenen, en het probleem werd zodanig gerelateerd aan de industriële samenleving, dat je met een sociologische analyse van die industriële samenleving moest komen om het probleem te begrijpen. Ik constateer, dat beide scholen

problemen hebben die ze niet kunnen oplossen. De theologische, of continuïteitsschool, heeft grote problemen met de verklaring hoe een oorspronkelijk theologisch conflict kan leiden tot economische beschuldigingen. En de sociologische school heeft problemen met het aangeven hoe het komt dat bv. in een land als Italië, waar je dezelfde problemen van urbanisatie, versnelde industrialisatie, en een agrarische depressie, hetzelfde probleem van nationale eenwording hebt gehad als in Duitsland - factoren die in haar opvatting verondersteld worden verklarend vermogen te hebben - zonder dat in Italië ook maar een spoor van een dergelijk verschijnsel zich voordoet. Tot en met de fascistische tijd is daar geen enkel spoor van te vinden. Het was zelfs zo, dat toen Mussolini uiteindelijk met een soort antisemitisch programma begon, het grootste deel van de Italianen 'nee' heeft gezegd tegen het fascistische regime. Binnen hun optiek is dat volkomen onbegrijpelijk. Deze sociologische school heeft dus het grote probleem: waarom, als dit de verklarende factoren zijn, werkt het niet in een land als Italië, niet in Griekenland, Bulgarije, en waarom in hoge mate wel in Roemenië, en ga maar door. En wanneer ze dat probleem proberen op te lossen, komen ze toch weer tot een vrij individuele aanpak: een zodanige constellatie van verklarende factoren, dat het daarom alleen in Duitsland kon gebeuren. Nou, dat vond ik volkomen onbevredigend. En daarom heb ik mij tot taak gemaakt - ik wist natuurlijk niet waar ik aan begon - die twee scholen te gaan combineren. En me toen afgevraagd om een antwoord te kunnen geven op de vragen van de sociologische school: moet er niet een voorafgaand stereotype aanwezig zijn geweest. En aan de andere kant: wat zou de verklaring kunnen zijn van het feit dat ergens in dat proces er economische beschuldigingen bij gaan komen, naast de oorspronkelijk theologische. De synthese van deze twee visies, die ik me dus ten doel heb gesteld, heeft het project op veel langere baan geschoven. Daardoor heb ik alle stukken over de 19e eeuw, dus die over Engeland en over Frankrijk, die ik in 1966 toen ik promoveerde allang klaar had moeten laten liggen.

En met die synthese ontstond een nieuw probleem, namelijk het volgende. Wanneer je in je verklaringmodel meta-historische aspecten naar de achtergrond schuift, en het is natuurlijk niet te loochenen dat in het denken over antisemitisme altijd een soort meta-historische component aanwezig is geweest - het hele probleem van de uitverkiezing van de Joden heeft aan beide kanten toch het idee gegeven, dat een en ander in metafysische zin moest worden begrepen - en kiest voor een meer sociologische benadering, moet deze ook een algemeen verklarend vermogen hebben. En dan moet het ook zo zijn dat andere vormen van racisme met een dergelijke soort verklaringss-

mechanisme te benaderen zijn. En daarmee werd het veld nog eens een keer vergroot. Want toen ben ik gaan kijken hoe het zat met de Chinezen in Amerika, met de Apartheid in Zuid-Afrika, en hoe het probleem van de negers in Amerika kon worden begrepen, en ga zo maar door. En daarmee werd het nog eens een keer op de lange baan geschoven.

VRAAG

Welke overwegingen liggen er eigenlijk ten grondslag aan het idee dat racismestudies zich bezig moeten houden met de discriminerenden, en niet met de gediscrimineerden. Het is toch zo dat de Joden door de eeuwen heen, in verschillende landen en verschillende situaties, anti-gevoelens hebben opgeroepen. Zou het niet zo kunnen zijn dat zij de conflicten zelf oproepen?

ANTWOORD

Dat is natuurlijk een hartstikke moeilijk probleem. En langzamerhand zijn we ook zo ver dat we ons beginnen af te vragen of het niet zinvol zou kunnen zijn de houding van de gediscrimineerde eens onder de loep te nemen, en met name de vraag te stellen: is er een soort terugkoppelingseffect tussen de houding van de gediscrimineerden en de discriminatie. Ik heb dat nog niet onderzocht, maar ik ben er wel mee bezig, in de vorm van toepassing van de ideeën van Barrington Moore, waarmee je heel duidelijk kunt laten zien, dat de vervolgdgen op de vervolgingsprocessen reageren met een soort van gelatenheid, maar dan wel een gelatenheid die voor hen een grote betekenis heeft. Je kan niet zonder meer laten zien dat eigenlijk altijd de reactie was: blijkbaar is dit in onze zonderrelatie een beproeving die de Heer ons zendt, en wij moeten dat dus accepteren, om daarmee zijn naam te heiligen. Het is toch markant dat de Joodse gemeenschap zich nimmer heeft verzet. Ze heeft altijd gereageerd met of een collectieve zelfmoord of een vrij passief zich laten afslachten, en eigenlijk nooit of zelden met een verzetshouding. Waar ze natuurlijk ook de feitelijke mogelijkheden niet toe hadden. En ik denk dat je dan omgekeerd weer kunt zeggen, dat deze houding, deze gelatenheid, op de eerste plaats agressiviteit prikkelt. Iemand die uit een soort frustratie tot agressie komt, en dat is de psychologische kant van de zaak, daarvoor is het als het ware zo dat de afwezigheid van de tegenagressie de agressiviteit nog meer provoceert. Ik denk dat dat een belangrijk punt is. Een tweede punt van belang is, dat daarmee voedsel gegeven werd aan het stereotype van de obstinate Jood die, wát er ook gebeurt, weigert in te zien wat hij behoort in te zien. Daarmee als het ware het stereotype bevestigend. Ik denk dat je soortgelijke reacties ook in andere situaties kunt zien.

Dat de assimilant, dus hij die uiteindelijk probeert uit de verdrukking weg te komen, de neiging heeft te ontkennen dat er iets aan de hand is. Dar was ook de typische reactie in 1933. Talloze Duitse Joden zeiden: ach, het is een voorbijgaande zaak, het is allemaal zo erg niet. Ook de Franse Joodse gemeenschap heeft aanvankelijk geweigerd een vinger uit te steken om iets voor Alfred Dreyfus te doen. Ze stond vooraan om te zeggen: die moet maar naar Duivelseiland. Want, was de redenering, Frankrijk heeft ons geëmancipeerd, ons de vrijheid gegeven, we moeten dus door en door loyaal zijn aan Frankrijk. Pleegt een Jood verraad aan Frankrijk, dan pleegt hij dus dubbel verraad: dan verraadt hij Frankrijk en de Joodse zaak. Pas na drie jaar komt de hulp geleidelijk op gang; in die tussentijd hebben ze hem gewoon op Duivelseiland laten zitten. Terwijl er allerlei aanwijzingen waren, dat het met de beschuldiging van Dreyfus helemaal niet lekker zat. Ik denk dan ook dat dat een heel belangrijk punt is.

De andere kant van de redenering is, dat hij die in een gediscrimineerde situatie zit, dit feit op een goed ogenblik zal erkennen, maar daar nu juist een gevoel van uniciteit aan ontleent en zegt: ja, maar ik ben ook heel anders. En dan bijvoorbeeld komt aanzetten met de slogan: black is beautiful. Waarmee het anders-zijn dus eveneens wordt bevestigd. Dus er zit wel degelijk een soort van terugkoppelingseffect in.

Maar de aandacht gaat toch in eerste instantie uit naar de discriminant, omdat er in mijn ogen sprake is van een ziekteverschijnsel. En dan moet je toch beginnen met het stellen van een diagnose. Waar zit het virus, en wat is de bacil. Waarvoor je toch in eerste instantie naar de discriminant zult moeten kijken. Want als je er van uit zou gaan dat er van begin af aan een soort van beïnvloeding is, of oorzakelijkheid, dan ben je daarmee al een heel eind op weg naar het idee: d'r zit misschien wel wat in. Ik denk dat je gewoon moet zeggen, om de zaken duidelijk te krijgen moet je naar de discriminant kijken. Wie is de persoonlijkheid, die hier gevoelig voor is, wat beweegt hem er toe. Welke angsten kent hij, enz. En pas in tweede instantie, als je dat allemaal weet, moet je mijns inziens naar de gediscrimineerde kijken.

VRAAG

Nu heeft U het initiatief genomen tot de oprichting van een werkgezelschap historische racisme-studies. In Uw openingstoespraak (25 juni 1984) bracht U naar voren dat de sociale verantwoordelijkheid voor de oplossing van discriminatievraagstukken niet alleen door de overheid gedragen kan en mag worden. Wat kunnen naar Uw idee historici aan de oplossing van de problemen bijdragen ?

ANTWOORD

De erkenning dat je een zekere verantwoordelijkheid als burger of als groep van burgers moet aangaan, hoeft nog niet noodzakelijk te impliceren dat je een oplossing weet. Ik denk dat het in een democratische samenleving niet aangaat om een belangrijk probleem, waar we in toenemende mate mee worden geconfronteerd, maar aan de beleidsinstanties over te laten. Het is belangrijk om, op welke manier dan ook, een meningsvorming daarover te stimuleren. En historici, omdat ze over een wat langere termijn naar de problemen kunnen kijken, kunnen daar op een zeer eigensoortige manier een bijdrage aan leveren. Door er namelijk op te wijzen wat er in het verleden gebeurd is, hoe ideeën ontstaan zijn, welke tegenkrachten er zijn geweest en wat de grens daarvan geweest is, hoe effectief die waren. Door je met racisme- en discriminatieverschijnselen in het verleden bezig te houden, open je een wijder perspectief in de richting van een openbare discussie. Maar daarmee heb ik helemaal niet de pretentie, dat historici nu kunnen zeggen: wij hebben de sleutel tot het probleem gevonden, je moet het zo en zo doen. Ik denk niet dat wij directe beleidsadviezen kunnen geven. Wel kunnen we bijdragen tot het stellen van een behoorlijke diagnose: dit is het ziektebeeld, en daarvoor moet je een heleboel dingen bekijken. Pas na de diagnose kun je dan gaan werken aan een therapie. En het komt mij voor, dat waar het hele probleem nog maar betrekkelijk recent onderwerp van wetenschappelijke bestudering is geworden, dat we inderdaad nog bezig zijn met kennisvergaring en daarmee met het stellen van een behoorlijke diagnose hoe het verschijnsel racisme zich gaat ontwikkelen. Mensen verwijten mij wel eens dat ik geen oplossingen weet, en die zeggen: nou ben je al zo lang met het probleem bezig, wat moeten we nou doen? En dan sta ik met de mond vol tanden. Het is misschien een schrale troost, maar ik geloof toch dat het de moeite waard is ermee door te gaan, omdat als we inzicht krijgen in hoe de processen werken, we aan de hand van dat inzicht een behoorlijke therapie zullen kunnen ontwikkelen. Maar ik heb momenteel in de verste verte nog geen antwoord van meer therapeutische waarde.

VRAAG

Is het ook wel de taak van historici om een therapie te ontwikkelen?

ANTWOORD

Ze kunnen daartoe een bijdrage leveren, maar in relatie met de anderen. Het is dan ook van de grootst mogelijke betekenis, dat het historisch onderzoek in ieder geval niet in een isolement werkt, maar samenwerkt met analyses die in de sociale wetenschappen ontwikkeld worden, en bij de psychologie. Dat we ernaar streven om methodologisch in hetzelfde spoor te komen. En daar heeft het in het verleden nog al eens aan ontbroken, en dat is op zichzelf ook wel te begrijpen.

VRAAG

Je zit natuurlijk ook gelijk met een definitie-probleem. Hoe ruim is het begrip racisme?

ANTWOORD

Ik denk dat dat een van de grootste problemen is. De afbakening van je terrein. En de vraag: moet je het eigenlijk wel afbakenen. Ik neem even het probleem van John Rex. Die heeft in zijn studie "Race Relations in Sociological Theory" een zeer verhelderende passage vermeld, waarin hij constateert dat een bestudering van het conflict in Noord-Ierland tussen protestanten en katholieken, in die specifieke constellatie, meer inzicht geeft in wat we nog maar even vaag weg "racisme" zullen noemen, dan bijvoorbeeld de relaties tussen negers en blanken in Portugal. M.a.w. voor het ontdekken van allerlei mechanismen is het helemaal niet zo zeker dat je moet kijken naar een of ander somatisch kenmerk. Het woord racisme doet natuurlijk toch veronderstellen, daar zit het woord "ras" in, dat we met lichamelijke of biologische kenmerken te doen hebben. Maar ik denk dat voor een meer sociologische analyse die afbakening helemaal niet per se noodzakelijk is. En dat daarmee het veld eindeloos groot is geworden. Toeh denk ik dat we dan wel praktisch moeten zijn en zeggen: nou, laten we ons voorlopig maar beperken tot die gevallen waarbij we in schijn met somatische kenmerken van doen hebben. En dan kun je constateren dat het hele begrip ras, zoals dat in de 19de eeuw bestond, door de moderne biologie dermate ontkracht is, dat het begrip geen enkel verklarend vermogen meer heeft. Hoewel mensen wel geneigd zijn dat als een rationalisatie of als een rechtvaardiging voor hun houding te gebruiken. Maar we kennen ook genoeg voorbeelden, dat als mensen in bepaalde conflictsituaties terecht komen, dat ze dan een of ander somatisch argument bedenken, ook al is het er helemaal niet.

Dus ik denk dat je nooit kunt zeggen: racisme houdt zich bezig met het probleem van die en die etnische categorie, want de principiële problematiek gaat veel en veel verder. Het is dan ook hoogst zinnig om een discussie te gaan voeren, en die is ook wel gevoerd, maar in mijn ogen nog niet voldoende doordacht - daarom heb ik ook uitdrukkelijk iemand van de vrouwenstudies voor het werkgezelschap uitgenodigd - over de vraag: wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen vrouwendiscriminatie en rassendiscriminatie. En dan moet je rassendiscriminatie tussen haakjes zetten. Dus: is het volkomen hetzelfde of iets totaal anders. Bijvoorbeeld toegespitst op de vraag: is heksenvervolging een vorm van racisme, een hele specifieke vorm van vrouwendiscriminatie, of is de vraag tautologisch? Want ik weet het antwoord niet. Je kunt niet blind zijn voor het feit dat er overeenkomsten bestaan in de mechanismen van stereotypievorming. Tegelijkertijd moet je praktisch zijn door te zeggen: nou, laten we ons voorlopig maar beperken tot

de etnische categorieën, waar het dan betrekkelijk eenvoudig lijkt om het probleem aan een raciale vooronderstelling te relateren, omdat mensen geneigd zijn te zeggen: maar ja, wat wil je ook, die zwarten deugen niet. En die Turken deugen niet, omdat ze een kromme neus hebben, en God mag weten wat meer. Dus dat mensen in hun rationalisaties wel somatische kenmerken gebruiken, waarvan je analytisch kunt laten zien dat dat gewoon niet waar kan zijn.

VRAAG

Een argument als vrouwen zijn minder, omdat ze biologisch anders in elkaar zitten, kijk maar naar die en die kenmerken, dat moet je gewoon met andere rationalisaties weerleggen?

ANTWOORD

Ja, en zodoende passen ze er wel in. Alleen, nogmaals, ik denk dat je gewoon praktisch moet zijn en zeggen: daarmee wordt het een onmetelijk veld. Natuurlijk, we moeten niet zo dom zijn om de kennis die op dat terrein vergaard is en waarvan we gebruik zouden kunnen maken, te negeren; aan de andere kant moeten we ook niet zo dom zijn het veld maar willekeurig te laten groeien, en daarmee een zodanige hoeveelheid materiaal te gaan verzamelen, dat je gewoon de weg niet meer kan vinden. Ik zie vooralsnog geen andere oplossing dan schipperen. Een echt theoretisch sluitend argument om te zeggen: dit is het terrein, heb ik niet. Dat kan ik ook niet hebben, dat is het hele probleem met definitiorische kwesties. Als je te vroeg gaat definiëren, dan sluit je onderzoeksmogelijkheden af. Als je een onderzoek gaat doen naar kookpuntverlaging onder invloed van druk, dan moet je water dus niet zó definiëren dat het samenhangt met de kookpuntverlaging. Want dan is het water op de Mont Blanc automatisch geen water meer, omdat het daar bij een lagere temperatuur kookt. Daarom ben ik dus een fervent tegenstander van te vroeg definiëren. En daarom weiger ik ook eigenlijk op dit ogenblik het veld van racisme te definiëren. Ik zou wel gek zijn, ik moet gewoon heuristische mogelijkheden openhouden.

VRAAG

Maar wat zijn nu de specifieke bedoelingen van het werkgezelschap?

ANTWOORD

Nou, het hele idee van een werkgezelschap is voortgekomen uit allereerst de ervaring die ik heb opgedaan door het geven van college's, het grote aantal scripties dat er inmiddels over dit onderwerp is geschreven, dat er langzamerhand toch ook een aantal belangwekkende dissertaties zijn verschenen, waardoor ik op een goed ogenblik dacht:

we zijn eigenlijk dwaas en volkomen strijdig met onze ideologie, wanneer we enerzijds zeggen dat we een openbare discussie willen aan-

zwengelen, en anderzijds maar in dat isolement blijven zitten. Ga maar na wat er allemaal gedaan is. Nadat ik met het antisemitisme bezig ben geweest, heb ik een aantal jaren werkcollege's gegeven over Apartheid, althans de voorgeschiedenis ervan, wat in een aantal scripties heeft geresulteerd, die wij weer verwerkt hebben in ons boekje 'De wijngaard des Heeren? Een onderzoek naar de wortels van die "blanke baasskap" in Zuid-Afrika' (Samen met Quispel en Ross), waarmee we toch een opening hebben gegeven naar een nieuwe interpretatie van het hele probleem. Chris Quispel was al geïnteresseerd in het probleem van de slavernij en negerdiscriminatie in Amerika. Hij is er bijgekomen en heeft zijn ideeën aangepast. Nou, jullie hebben zelf een stuk werk op dat terrein gedaan. En dan weer voor een andere groep: de Indische Nederlanders. Gerrit Drost heeft herkend dat een deel van de problematiek weleens dezelfde zou kunnen zijn als die der Moriscos in Spanje, en heeft daar een uitstekend proefschrift over geschreven. Er zijn mensen die in de gaten houden dat zigeuners en zigeunerdiscriminatie op deze wijze bekeken zou moeten worden. We zouden wel gek zijn als we al die mensen die op de een of andere manier hier mee bezig zijn, dan wel erin geïnteresseerd zijn, niet bij elkaar brengen om de slagvaardigheid te vergroten. Dus niet een aantal individuele onderzoeken, maar de krachten bundelen, omdat we een gemeenschappelijk probleem hebben. Proberen een soort van methodologische gelijkgerichtheid te bereiken. Ook al zijn we met verschillende onderwerpen bezig, ze toch vanuit eenzelfde invalshoek, vanuit eenzelfde denkwijze te benaderen. En dan daarmee aan te geven: dit is het probleem in zijn volle omvang.

VRAAG

En het methodologische uitgangspunt zou dan zijn het door u de afgelopen 15 jaar ontwikkelde 'racisme-model'?

ANTWOORD

Nee, zeker niet. Dat zou ik niet terecht vinden. Dat zou zelfs principieel onjuist zijn. Dat zou namelijk betekenen dat ik gelijk heb. En het methodologische uitgangspunt is nu juist dat je je principiële ongelijk altijd open moet houden. Het is niet zo eenvoudig om dat uit te leggen, maar misschien is het mogelijk aan de hand van de problemen die ik daarstraks schetste over die twee scholen. Het verschil tussen de twee scholen zou wel eens een keer hierin kunnen bestaan, maar dit zeg ik met de nodige armsglag, dat de continuïteitsschool de meer traditioneel historische school is. Daar bedoel ik dit mee. Onder invloed van de Neo-Kantiaanse denkwijze, die zich aan het eind van de vorige eeuw heeft ontwikkeld, is bij hen een concept ontstaan, waarin de geschiedenis zich moet richten op het specifieke, het 'einmalige', of unieke. In die gedachten-

gang wordt ervan uit gegaan, dat de vorm waarin discriminatie, racisme en vooroordeel, of hoe je het verder ook noemen wilt, zich voordoet, in elke situatie toch zo verschillend is, dat je als het ware elk apart geval moet gaan beschrijven. En zo komen zij tot een aantal nauw gezette beschrijvingen, die daarna aan elkaar worden geregen, waardoor je wel degelijk tot hele grote concepties kunt komen. Ik denk dat bv. een werk als dat van Léon Poliakov op die lijn zit. Zo zijn ook vele op zichzelf van groot inlevingsvermogen getuigende beschrijvingen van wat er in Amerika gebeurd is bij die lynching, en zûs lynching, enz. gemaakt. Maar dat is iets heel anders dan jezelf de vraag te stellen: kunnen wij een analytisch apparaat ontwikkelen dat een historische theorievorming en generalisering mogelijk maakt. Daarbij ga je duidelijk uit van een ander concept van wat geschiedenis is, en dat dat onderzoekbaar is. Je kijkt dan meer naar processen in de tijd, en niet zozeer naar aparte gebeurtenissen in het verleden.

VRAAG

Je bouwt zo ook een voorspellende waarde in?

ANTWOORD

Mogelijk, Maar niet een voorspellen in de zin van; dat gaat morgen gebeuren. Meer in de zin van: dan zou dit of dat eigenlijk moeten gebeuren, en dat zou dan toetsbaar moeten zijn. En dan kijken of het zo is. En dan doel ik eigenlijk meer op een soort van methodologische eenheid, als een bereidheid om op die manier over de problemen te discussiëren.

VRAAG

Op grond van een vergelijkende studie van 19e eeuws antisemitisme in Europa bent u tot de bestudering van anti-Joodse stereotypen gekomen, en via die weg tot het opstellen van uw verklaringsmodel voor het vóórkomen van antisemitisme. Zou u in het kort kunnen weergeven wat dit model inhoudt, en de gehanteerde 'voorwaarden' kunnen uitleggen aan de hand van een voorbeeld?

ANTWOORD

Dat is een heel verhaal. Ik kan wel makkelijk zeggen wat ik denk dat de drie voorwaarden zijn, maar om aan te geven waarom dat de drie voorwaarden zijn, dat is minder eenvoudig. Maar laat ik een poging wagen. Allereerst moet er sprake zijn van een zekere mate van stigmatisering. Er moet een instantie zijn, met sociaal prestige, die de groep in kwestie van een bepaald stempel voorziet: die mensen deugen niet, om die en die reden. Om nou bij het model te blijven: het is heel duidelijk, dat gegeven het conflict tussen Joden en christenen in de eerste eeuwen de stigmatisering in eerste instantie is uitgegaan van christelijke theologen. De reden waarom zij dat deden is duidelijk. Daar zijn twee belangrijke aspecten

aan te onderscheiden. In de eerste plaats moet je zeggen, met een soort van algemene, sociologische wet, dat wanneer in een bestaande groep een kleine minderheid, door accentuering van een bepaald aspect van de heersende ideologie, zich afscheidt, deze zich altijd zal rechtvaardigen met een beschuldiging naar de achterblijvende meerderheid van ontrouw aan de eigen ideologie. Dat noem ik met een moeilijk woord 'secessie-frictie'. Om een heel praktisch voorbeeld te nemen, toen de Amerikanen uit het Engelse Gemeenebest traden, verweten ze de Engelsen dat deze ontrouw waren aan hun eigen ideologie, doordat ze de Engelse Common Law niet van toepassing lieten zijn.

Dat betekent dus dat je de leer van de meerderheid die je verlaten hebt, meeneemt. In het geval van de uittredende joodse minderheid kwam het op de volgende redenering neer: Jezus Christus is de Messias, en jullie hadden moeten inzien op grond van de door de profeten gedane belofte, op grond van alles wat jullie in de Openbaringen is meegedeeld, dat hij de Messias was. En door dat niet in te zien ben je eigenlijk ontrouw aan je eigen ideologie. Omdat ze dat als een belangrijk argument hanteerden, betekende dat dus automatisch dat de hele oudtestamentische traditie in het christendom werd meegenomen. Dat is dus wat ik noem het 'accaparereren' van de hele joodse traditie. En dat gaat een heel absolute rol spelen, juist door de universaliteitsaanspraken van de beide religies. Daardoor ontstaat ook het probleem van de totale joodse waarheid (de Hebraica Veritas) die volledig in dat christendom wordt geïncorporeerd. Voortdurend wordt terugverwezen naar de Joden, die ontrouw zijn aan hun eigen leer. Het Jodendom speelt dus in de christelijke traditie een grote rol. En wanneer het romeinse rijk christelijk wordt, en tallozen niet uit innerlijke overtuiging maar om den brode tot het christendom komen, nemen zij ook nog eens een deel van hun joodse traditie mee in dat christendom. En uit een soort van onverschilligheid wordt vaak ook niet geweten wat nu eigenlijk het verschil is. Dat zie je met name in de 5e eeuw, wanneer het probleem ontstaat dat vele van deze nieuwe christenen in plaats van naar de kerk naar de synagoge gaan, en dat mocht natuurlijk niet. Daar moest dus op worden gehamerd: denk eraan, jullie zitten bij de verkeerde club; die benadrukking was nieuw. Het stigmatiseringsverschijnsel treedt dan in veel sterkere mate op: zij hebben gefaald, zij hebben de Messias niet erkend, zij zijn met verblinding geslagen, en zijn zelfs zover gegaan daarom Christus aan het kruis te slaan, en omdat dat zo is, moeten zij als een getuigenis van onze waarheid bewaard blijven en als een verschopte groep door het leven gaan.

VRAAG

U wilt daarmee toch niet beweren dat stigmatisering voornamelijk voorkomt bij mensen die zich afscheiden? Het kan natuurlijk ook voorkomen bij mensen die onafhankelijk van een andere groep leven.

ANTWOORD

Natuurlijk, ook dat kan heel goed. Maar in het joods-christelijke geval is het een afscheidingsconflict geweest. En daarmee kom je op het idee, dat er in ieder geval een instantie moet zijn met gezag, en die theologen hadden op grond van hun status een zeker sociaal gezag, die dat stigma aan de andere groep oplegt. Maar hoe groot hun gezag ook mag zijn, dat wil helemaal nog niet zeggen dat het stigma ook altijd wordt geaccepteerd. Waarmee ik op de tweede voorwaarde kom: de sociale afstand. Zolang er een situatie is dat leden van de twee groepen in kwestie in het dagelijks verkeer intens met elkaar omgaan, dus in de beroeps-, woon-, of gezelligheids sfeer alle mogelijke relaties met elkaar onderhouden, werken deze relaties altijd corrigerend op het stigma. En je zou kunnen zeggen dat in die 6e en 7e eeuw een heleboel van de gewone mensen zeiden: die heren theologen kunnen me nog meer vertellen, maar mijn buurman Levi of Cohen, of hoe hij in die tijd ook heten mocht, en daar drink ik een glas mee. Maar als er dus een situatie gaat ontstaan, dat er om de een of andere reden een afkalving van die interacties plaatsvindt, en mensen dus niet meer sociaal en gezellig met elkaar verkeren, dan is er geen correctie meer van het stigma en dan wordt het dus ook veel gemakkelijker overgenomen.

En zo kom je op de vraag: is het niet zo dat segregatie een absoluut noodzakelijke voorwaarde is. In het geval van de joodse problematiek is het heel duidelijk dat die segregatie van bovenaf is opgelegd. De keizers, in dit geval handlangers van de kerk, hebben heel duidelijk gezegd: we moeten die joodse groep apart zetten, opdat ze hun kwalijke invloed niet langer op de kudde kunnen uitoefenen. Dat kun je bv. prachtig in Byzantium zien, waar ze in een aparte wijk moesten wonen, geen relaties met elkaar mochten onderhouden en nooit over theologische kwesties mochten praten; er stonden zelfs strenge straffen op wanneer een poging van joodse zijde werd ondernomen om christenen tot het Jodendom over te halen, dat werd met de dood bestraft; absolute scheiding dus. Je ziet segregatie ook, het woord apartheid zegt het al, in de Amerikaanse verhoudingen. Ik denk dat een algemeen verschijnsel is bij dit soort problemen, dat de groepen elkaar niet meer ontmoeten, of dat ze elkaar alleen maar ontmoeten in wat ik dan zou willen noemen 'de geëtiketterde ontmoeting'. De rol van de minderheid ligt in de conceptie van de meerderheid volle-

dig_vast en men wordt gedwongen zich voortdurend alleen maar volgens die rol te gedragen. Er is een bepaalde conceptie van wat de jood is, of van wat de neger is, laten we het sambo-gedrag maar nemen, waarbij gezegd wordt: hij heeft die en die karakteristieken, en zolang hij zich nou maar als sambo gedraagt, volgens het bekende concept bepaalde taken uitvoert die in het belang zijn van de meerderheid, is het goed. En dat is geen open interactie meer. Van een dergelijk opgelegd gedragspatroon gaat geen corrigerende werking uit. Er is dan nog wel een soort van interactie, maar juist een interactie die het tegenovergestelde effect heeft, die voortdurend vooroordeelbevestigend werkt.

Maar om op de voorwaarden terug te komen. M'n volgende stap was te kijken naar de situatie in Egypte in de 5e eeuw. Door een ingewikkeld proces dat zich in de voorchristelijke tijd had afgespeeld - het conflict over de heilige dieren in het heidense Egypte - bleek daar aan de twee voorwaarden 'stigmatisering' en 'sociale afstand' te zijn voldaan. En inderdaad is Egypte het eerste land waar de grote vervolgingen beginnen, zo rond 440 A.D., door de patriarch van Constantinopel. Dus toen dacht ik: nou, het zit wel goed. Maar er waren toch een aantal omstandigheden in die Egyptische situatie waar ik vrij onzeker over was, dus ging ik op zoek naar een betere toetsingsmogelijkheid, en vond die in Byzantium. Daar was aan de voorwaarden voldaan om een segregatie op te leggen, want daarvoor is nodig een effectief bureaucratisch apparaat, waarvoor weer een geldeconomie nodig is, want voor een goed bureaucratisch apparaat is een belastingstelsel nodig, en een belastingstelsel functioneert alleen maar goed, als er een geldeconomie is. In Byzantium kon dus segregatie opgelegd worden, en dat zie je dan ook gebeuren, maar zij werd zó opgelegd, dat zij alleen maar binnen het raamwerk van de theologische stigmatisering bleef, en geen enkel economisch effect had. Joden konden gewoon participeren in het economisch leven, alle beroepen stonden voor hen open, én, omdat die segregatie van bovenaf was opgelegd, was het in die autocratische structuur ook zo dat de keizer alleen besliste wanneer maatregelen genomen mochten worden. Niemand anders dan de keizer en zijn ambtenaren; het gewone volk had zich er niet mee te bemoeien. In Byzantium ontbreken dus al die zaken die later in het westen zo'n belangrijke rol zouden gaan spelen, zoals de volksfantasieën die voedsel gaven aan het verder veroordelen: rituele moordbeschuldigingen, hostieschendingen, enz. Dus concludeerde ik, dat ik met stigmatisering en sociale afstand nog geen voldoende voorwaarden had voor het voorkomen van vervolgingen. En zo kwam ik op de derde voorwaarde: dat mensen gebracht moesten worden

in een toestand waarin ze zich niet kunnen veroorloven niet mee te doen. Het helderste voorbeeld daarvan kun je vinden in wat er zich voordoet bij een lynching. Maar laat ik een neutraler voorbeeld nemen, lynchings zijn natuurlijk toch nog altijd heel emotionele gebeurtenissen. Neem de volgende historisch denkbare situatie. Een jongeman uit Oregon, ergens in het Noordwesten van Amerika, die uit dien hoofde van het hele neger-vraagstuk geen weet heeft, - hij zal wel gehoord hebben dat er in het Zuiden allerlei problemen zijn, maar kent dat uit eigen ervaring niet-erft van zijn oom een café in het hartje van het Zuiden, in Alabama. Hijdenkt: dat is wel wat, en gaat daar aan het werk. Volkomen naïef doet hij zijn zaak open en bedient iedereen die er binnenkomt, zowel blank als zwart. Al gauw wordt hij er dan op gewezen: hē vriend, dat gaat hier zo niet, als jij blank en zwart op gelijke voet blijft bedienen, dan slaan wij je winkel in elkaar. Dan moet hij kiezen en zeggen: voortaan weiger ik zwarten in mijn zaak toe te laten. Bovendien moet hij erop toezien, dat een ander dat ook doet, vanwege de concurrentieverhouding. Door deze terreur, die op hem wordt uitgeoefend terwijl hij tot op dat moment onbevangen was geweest, wordt hij gedwongen tot het nemen van discriminerende maatregelen, die hij voor zichzelf zal moeten rechtvaardigen. En daarmee heeft hij zichzelf als het ware blootgelegd om het vooroordeel te accepteren. Deze man zal dan ook vroeger of later, als een echte zuiderling, hard meeschreeuwen: 'dirty nigger'. Hij is geterroriseerd tot discriminatie en vooroordeël. En ik denk dat de derde voorwaarde is: er moet een zekere terreur zijn, mensen moeten gedwongen worden om mee te doen. En dan kom je dus op het grote probleem: waarom is er dan wel in het westen aan die drie voorwaarden voldaan. Dat is een moeilijk probleem, maar ik denk dat het zo is, omdat in het westen van Europa niet voldaan is aan een effectieve bureaucratie, op een zodanige manier, dat het in een soort van gereglementeerde vorm een segregatie kon opleggen, een terroriseringsverschijnsel niet kon worden tegengehouden. En omdat in het westen de sociale afstand mede tot stand is gekomen door een economisch proces - alleen christenen konden allerlei beroepen uitoefenen - is in het westen aan de drie voorwaarden voldaan, en kunnen de vervolgin- gen daar veel ernstiger vorm aannemen dan ze in Byzantium ooit hebben gedaan. Tot op de huidige dag. Want Griekenland is, voorzover ik dat kan overzien, bijna net zo immuun voor dit verschijnsel als Italië. In Italië is het ook aantoonbaar dat daar aan de voorwaarden niet voldaan is.

VRAAG

Aan welke voorwaarden in het bijzonder niet?

Italië heeft heel lang onder Byzantijnse controle gestaan, en is dus aan het daar geldende patroon onderhevig geweest, zodat er wel interactiemogelijkheden op beroepsniveau en in het sociale verkeer bestonden, alleen niet op het theologisch niveau. Een soortgelijke politiek heeft zich ontwikkeld in het door moslims gecontroleerde Sicilië. In Zuid-Italië, waar het overgrote deel van de Italiaanse joden woonde in de middeleeuwen, is een interactiepatroon dus voortdurend mogelijk gebleven, waardoor het corrigerend effect ook continu werkzaam is geweest. De stigmatisering daar (vanuit de kerk) verkeerde dus in een isolement. Men zei er wel 'ja' tegen, maar trok zich er in het dagelijks leven niets van aan. Je kunt gewoon aantonen dat joden in Zuid-Italië tot diep in de renaissance in alle beroepen werkzaam waren en ook gebleven zijn.

Een tweede punt van erg groot belang is, dat de pausen zich altijd op het standpunt hebben gesteld -en dat was ook inderdaad de officiële christelijke doctrine- dat de uitverkiezing van de joden door de kruisiging niet ongedaan is gemaakt, want wij kunnen Gods bedoelingen niet veranderen, en eens zal er een tijd komen, dat de joden weer als het eerste onder Gods volkeren aan Zijn troon zullen zitten. Maar dan als volgelingen van Christus. En op dat moment wachten we, omdat dat het moment zal zijn dat de wereld rijp is voor het laatste oordeel, en de terugkeer van Christus op aarde. Met name in de 15e eeuwse theologie is dat een belangrijk punt geworden. Want daarmee ontstaat anderzijds het idee, dat de joden door hun ongelooft dit aardse tranendal in stand houden. Want door hen wordt het grote moment voortdurend uitgesteld. Maar de pausen hebben zich voor mijn gevoel altijd strikt aan deze regel gehouden, die het beste door Gregorius de Grote is geformuleerd: omdat de joden een groepering zijn op wiens bekering gewacht moet worden, die met liefdevolle overreding tot stand gebracht moet worden, en niet met geweld, moeten we dus wel de voorwaarden scheppen om die overreding tot stand te kunnen brengen, en ze daarom laten in al de rechten die ze bij de wet genieten, zoals geformuleerd in het Romeinse recht. Dus: het recht op een vrije synagoge, het recht op gewetensvrijheid, het recht op economische mogelijkheden, op de onaantastbaarheid van hun bezittingen, enz. enz. Maar wel zo, dat ze de christenen niet beïnvloeden. Na de grote vervolgingen van de eerste kruistochten waren de pausen dan ook zeer verontrust, omdat dat helemaal tegen hun ideologie inging. Moord en met geweld tot de doop dwingen, dat was niet de wijze waarop het diende te gebeuren. Binnen haar eigen territorium in Ita-

lië heeft de kerkelijke staat er toen wel degelijk naar gestreefd om met de effectieve middelen die haar daar ter beschikking stonden, dit soort vervolgingen te voorkomen. De joden moesten dus wel in een zeker isolement leven, ze mochten ook gehoond en vermeden worden, maar ze mochten niet worden aangetast. Geen vervolgingen en bedreigingen. Dat was de Romeinse situatie, met een uitstralingseffect naar Italië, die des te gemakkelijker was omdat in Italië niet was voldaan aan die beroeps-specificatie, en dus het wegvallen van interactiepatronen in de beroepssfeer. Ik denk dat op deze twee gronden het totale Italiaanse klimaat heeft bijgedragen om het stereotype nooit tot ontwikkeling te laten komen. Daar komt nog een derde punt bij, nl. dat Italië door z'n economische ontwikkeling de eerste geweest is die als het ware een moderne, efficiënte staatsvorm heeft gecreëerd, zoals de Medici in Florence. Daar had de vorst er belang bij deze groep te beschermen, dulde hij geen vervolgingen, en beschikte hij ook over de effectieve middelen om die te voorkomen. Neem daarentegen nu eens Engeland. Richard Leeuwenhart had geen enkel belang bij de vervolging van joden, want ze betekenden voor hem een belangrijke bron van inkomsten, maar het ontbrak hem aan de machtsmiddelen, als je wilt aan 'geweldmonopolisering', om hen tegen te houden, en hij moest het dus wel aanvaarden dat ze werden vervolgd, of hij het nu leuk vond of niet. Maar in Italië is in die vroegere absolutistische vorstendommen dus wel voldaan aan de voorwaarden dat de staat hen tegen kan houden. Het omgekeerde kan natuurlijk ook gebeuren, dat de staat zelf gaat discrimineren en terroriseren, wat je in Nazi-Duitsland ziet gebeuren. En dan gaat het effect natuurlijk volledig de andere kant op.

VRAAG

Maar in koloniale situaties, zoals in India of Nederlands-Indië, daar had je wel een racistische samenleving, maar die leidde niet tot allerlei vervolgingen.

ANTWOORD

Ik ben van die koloniale situatie onvoldoende op de hoogte. Maar ik denk dat er toch wel een grote mate van verwantschap is. We hebben toch in Zuid-Afrika gezien, dat daar op een goed ogenblik wel degelijk voldaan is aan de voorwaarden van een bepaalde sociale afstand in de beroepssfeer, dat daardoor een soort van stigmatisering gaat ontstaan (de volgorde van de reeks 'veroordeling, vooroordeel en discriminatie' kan overigens volkomen door elkaar lopen en hoeft helemaal niet in de volgorde te ontstaan waarin ik het oorspronkelijk ontdekt heb), omdat de inheemse bevolking in een situatie van economische achterstelling terecht kwam, wat een rechtvaardiging behoefde. Uit een vaag, daarvoor nog niet toegepast stigmatiserings-

proces, ontstaat nu een rechtsgrond voor segregatie, en wie zich daartegen verzet, die wordt inderdaad met een zekere mate van geweld gedwongen zich te conformeren. Geweldsuitoefening op de blanke meerderheid dus om de rol mee te spelen. Hoe dat in andere koloniale situaties zat, dat weet ik eigenlijk niet.

VRAAG

Het wordt toch vaak gezegd dat het kolonialisme nu juist voor het zgn. moderne racisme heeft gezorgd.

ANTWOORD

Ja, en ik denk dat dat ook waar is. Om een heleboel redenen. Allereerst al het simpele feit, dat via de Europese expansie de Europese mens met anderssoortige mensen in andere werlddelen in aanraking is gekomen, wat überhaupt de notie van rassen heeft doen ontstaan, die natuurlijk daarvoor helemaal niet bestond. Uit veroveringszucht is men toen al heel snel gekomen tot niet alleen een oordeel, maar ook tot een veroordeling, en daarmee tenslotte ook tot een vooroordeel over die andere mensen. De studie van Jordan laat overtuigend zien hoe vanaf de 16e eeuw, in dat geval dan de Engelse bevolking, in toenemende mate negatief denkt over de Afrikanen, en ook de uitlatingen die Voltaire doet over Hottentotten zijn nogal ondubbelzinnig. Hij heeft het over kruisingen tussen mens en mensaap, dus de confrontatie heeft al heel snel geleid tot een volkomen veroordeling in de vorm van een vooroordeel.

In de koloniale situatie was, door het simpele feit dat je een hele kleine koloniale bovenlaag had die in aparte clubs zat, die z'n eigen sociëtyleven had, en in de praktijk verschrikkelijk weinig in aanraking kwam met de gewone bevolking, wel degelijk voldaan aan de voorwaarde van een geëtiketteerde ontmoeting, en niet van een daadwerkelijk interactiepatroon. Er was duidelijk sprake van sociale gelaagdheid. Men moest ook wel zeggen, er is een 'white man's burden', en wij zijn in zekere zin superieur en de anderen dus inferieur, want dat was de reden dat men de baas kon spelen. Met een soort van 'white man's burden'-theorie leg je automatisch een stigma op. Alleen een terrorisering was waarschijnlijk niet zo verschrikkelijk nodig, omdat die kleine koloniale bovenlaag het spel toch wel meespeelde, en ze er in de machtspositie op dat ogenblik ook helemaal geen behoefte aan had om tot geweldige 'race riots' te komen, dat was veel te gevaarlijk. Maar in een fase van dekolonisatie, en ik denk dat dat de sprong is die je moet maken, maar nogmaals, ik zeg dit met de grootst mogelijke voorzichtigheid, kunnen ervaringen in de koloniale situatie opgedaan wel degelijk tot racistische troebelen aanleiding geven, omdat je dan

de situatie van emigratie van voormalige koloniën naar wat dan het moederland heet, krijgt, en dat het stigma dan wel een rol gaat spelen, ook omdat er sociale afstand is. Neem maar het probleem van de Jamaicaan in Engeland, of wat jullie zelf hebben onderzocht hier in Nederland, de geforceerd getransporteerde Indische Nederlanders, die hier te maken kregen met dat in een koloniale tijd gevormde stereotype.

VRAAG

Zo bezien is er eerst kolonialisme, om dat te rationaliseren is er een bepaalde vorm van racisme, van stigmatisering nodig, en dat komt met de emigratie dan weer terug in de westerse maatschappij. Wil dat zeggen dat die stigmatisering een typisch westerse 'uitvinding' is, of vinden we die ook in andere dan de gekolonialiseerde landen?

ANTWOORD

Ja, en dat is het enige stukje optimisme dat ik nog heb, en dat is eigenlijk een heel pessimistisch optimisme. Ik denk dat het hier om een algemeen menselijk verschijnsel gaat. Het is beslist onjuist om te zeggen dat racisme alleen in de westerse situatie voorkomt. We hebben het beroemde geval van de Eta's in Japan, en van de Chinezen in de Indonesische samenleving, hoewel dat misschien geen helemaal zuiver voorbeeld is, omdat het daar gaat om een voormalig koloniale situatie. Nemen we de controverse tussen de Eskimo's en de Indianen, die elkaar in Alaska ontmoetten. En dan kun je nog veel meer voorbeelden aanhalen. Ook de Arabische wereld is absoluut niet vrij van bepaalde vormen van racisme. Ik denk dat het zo is, maar nogmaals, ook dit zeg ik met de grootst mogelijke voorzichtigheid, dat op grond van lezing van Duizenden-Een-Nacht, de volksverhalen uit Bagdad, waarin de neger altijd de meest verschrikkelijke mens is die er bestaat, en ook omdat de slavenhandel in Afrika van Arabische origine is, de conclusie gerechtvaardigd is, dat ook die wereld niet van racisme vrij is. We weten bovendien ook, al wordt het tegendeel wel eens beweerd, dat er in de Moslimlanden wel degelijk sprake is geweest van vervolgingen van joden, hoewel in veel mindere mate dan in de christelijke landen. Je hoeft maar de beschrijvingen te lezen van hoe aan het eind van de 19e eeuw de positie van de joden in het getto van Tunis, Algiers en dergelijke steden was, om te zien dat ook daar racisme voorkwam.

VRAAG

Valt antisemitisme eigenlijk wel onder racisme? U benadrukt toch feitelijk alleen de theologische oorzaak wanneer u over jodenvervolgingen spreekt?

ANTWOORD

Ik zou zeggen dat het er wél onder valt, omdat racisme duidelijk te maken heeft met daadwerkelijke of vermeende somatische kenmerken. En het is nu juist één van de wonderlijkheden van het moderne antisemitisme, dat er een evident racistische component bij is gekomen. De rechtsgrond die de antisemiet in de loop van de 19e eeuw ging hanteren, was niet zozeer dat de joden Christus aan het kruis hadden geslagen, of dat ze de goddelijke waarheid niet hadden willen zien, maar dat er een onoverbrugbare en onverzoenlijke tegenstelling zou zijn tussen Semieten en Ariërs. Semieten werden, op grond van hun taal, tot een ander ras verklaard. De reden dat die verschuiving naar een racistische interpretatie in het antisemitisme is gekomen, heeft naar mijn mening alles te maken met de emancipatie van de joden. Deze heeft er namelijk toe geleid dat de interne samenhang van de joodse groep afzwakte, waardoor joden als het ware minder duidelijk herkenbaar waren, en men een nieuwe theorie nodig had -die klaar lag in de vorm van een rassenleer- om hen te stigmatiseren.

VRAAG

Maar de houding tegenover de negers in Amerika was toch al veel langer racistisch?

ANTWOORD

Daar lag het opgeschept natuurlijk. Daar was het zelfs de rechtsgrond om negers tot slaven te maken en de blanken niet. De neger was inferieur en had bovendien z'n vrijheid verloren. In die humanistische tijd wordt heel fijntjes het Aristotelische argument gebruikt dat hij die in een oorlog z'n leven behouden heeft, terwijl hij eigenlijk dood had moeten zijn, die behoort dan ook slaaf te worden. Het had ook een heel andere weg op kunnen gaan natuurlijk. Er was de contractarbeid van arme Schotten, Ieren en Engelsen die de overtocht niet hadden kunnen betalen, in de schulden zaten, waardoor je dus naar willekeur over de arbeid van die man kon beschikken als je de pandbrief in handen had. Dat had uiteraard net zo goed tot een soort schuldslavernij kunnen leiden. Maar het is die weg niet opgegaan, omdat er een inferioriteitskenmerk werd aangelegd, dat als rechtsgrond ging dienen om de neger tot slaaf te maken.

VRAAG

Daarnaast heb je natuurlijk het klasse-aspect. U haalde zelf al de Eta's aan. Die veroordeling was in feite toch een klasseveroordeling, waar later lichamelijke kenmerken aan zijn toegevoegd, ter rationalisatie.

ANTWOORD

Is dat wel zo? Is dat een klasseprobleem? Dat hele probleem van ras en klasse is natuurlijk een moeilijke zaak. En ook een van de redenen waarom het zo moeilijk is om je veld uit te zetten. Ik ga daar eerst eens op een andere manier op in. Kropotkin geeft in zijn memoires een prachtige beschrijving van Russische adellijke dames, genietend van Franse sentimentele romans waar ze tranen met tuiten bij huilen, die bij de emancipatie van de lijfeigenen in Rusland tot de voor hen verbijsterende ontdekking komen, dat deze lijfeigenen menselijke gewaarwordingen, emoties en reacties hebben zoals zijzelf. Dat hadden ze nog nooit eerder opgemerkt. Je mag dus aannemen, dat ze deze sociaal ver beneden hen staande lijfeigenen als een volkomen ander soort mens hebben beschouwd. Als bijna niet-menselijke wezens. Langs die lijn geredeneerd kun je zeggen: in zekere zin is er bij een sociale tegenstelling bijna altijd de mogelijkheid om die tot een soort racistische tegenstelling te maken. Je hoeft maar naar de middeleeuwen te kijken. Er zijn allerlei aanwijzingen dat horigen en lijfeigenen als nauwelijks menselijke wezens werden gezien. Die zou je dan ook -enigszins geforceerd- als een soort biologische categorie kunnen zien.

Er zijn natuurlijk situaties waar ras en klasse duidelijk samenvallen, zoals in Zuid-Afrika. Daar krijg je dan wat Greenberg noemt het probleem van de 'bounded working class', dus de blanke arbeidersklasse, die naar beneden toe raciaal helemaal afgegrensd is. Maar kijken we naar het joodse geval, dan zien we dat daar (het toegeschreven) ras en de klasse helemaal niet hoeven samen te vallen. Joden kunnen zowel in de bovenste lagen van de bevolking voorkomen -dan denk ik b.v. aan de Rothschilds, die dan ook een ongelooflijk grote symboolwaarde hebben gehad, vooral binnen het linkse antisemitisme in de 19e eeuw- als in de alleronderste lagen. En ook de sociale discriminatie van arbeiders, of vrouwen, is voor een niet onbelangrijk deel van dezelfde mechanismen afhankelijk als de discriminatie van wat we dan raciale of etnische groepen noemen. Ook die discriminatie is wel verdedigd met een beroep op het lagere IQ van arbeiderskinderen en de biologische bepaaldheid van de vrouw, en dergelijke evidente nonsens meer. En neem de Ierse situatie. Een protestantse bovenlaag, en een rooms-katholieke onderlaag, waarmee het scheidingsveld is aangegeven. De rooms-katholieken werden, door hun geloof, in een bepaalde situatie geboren, en zijn eeuwenlang in die positie gebleven. Mochten alleen maar het ongeschoolde werk doen en werden niet toegelaten tot de betere banen. Die waren voor protestanten gereserveerd. Dan krijgt natuurlijk een door geboorte bepaalde positie een evident klasse-aspect, en met het klasse-vooordeel wordt het ook tot

een geboorte-voordeel en dus , zou je bijna kunnen zeggen, tot een raciaal vooroordeel. In die zin heeft John Rex het gebruikt.

VRAAG

Maar wanneer je zo redeneert, kom je natuurlijk altijd bij ras uit?

ANTWOORD

Als je wilt wel, ja. Dan is het een koud kunstje om altijd bij ras uit te komen. Maar ik maak me daar zo'n zorgen niet over, omdat ik aan de andere kant weet dat het hele concept 'ras' zijn geldigheid heeft verloren. We hebben dus feitelijk in alle gevallen met een sociaal mechanisme te maken. Alleen de bijzonderheid van wat ik dan zou willen noemen racisme-studies is, dat die zich richten -en ik denk dat dat een grove afgrenzing is, en een methodologisch absoluut niet zuivere- op groepen waarvan in ieder geval gezegd wordt, dat ze andere somatische eigenschappen hebben. Of waar het zonder meer evident is dat ze die hebben, maar waarvan je wetenschappelijk kunt aantonen dat dat punt eigenlijk helemaal geen verklarend vermogen heeft. Dus je kunt even goed zeggen: het is allemaal ras, als: het is geen van allen ras. Dat wordt dan vrijwel dezelfde bewering.

VRAAG

U stelt dat de stereotypen die men aan bepaalde bevolkingsgroepen toekent, nodig om de veroordeling van die groepen te rechtvaardigen, een duidelijk maatschappelijke functie moeten hebben. Wanneer we dat nu eens op de huidige situatie in Nederland betrekken, zou het dan zo kunnen zijn dat het vooral om sociaal-economische redenen nu niet de joden, maar de Turken en Marokkanen zijn die verantwoordelijk worden gesteld voor de 'verwording' van de Nederlandse maatschappij?

ANTWOORD

Dat is de hamvraag, hè. Ik heb net al gezegd dat het moeilijk is om sociaal-economische en zgn. raciale stereotyperingen van elkaar te scheiden. Dat is methodologisch een verschrikkelijk moeilijk probleem. In de huidige Nederlandse ontwikkeling is er duidelijk sprake van een sociaal probleem dat een racistische component draagt, aangezien het anders zijn en het anders eruit zien in de rechtvaardiging van de behandeling een rol speelt. Of dat nu impliceert dat daarmee van een afzwakking van een eventueel antisemitisme sprake is, daar ben ik niet zeker van. Er zijn evenveel argumenten om dat wel als om dat niet te veronderstellen. Laat ik eerst eens een uitstapje maken. Vergeleken met Californië, Oregon, of überhaupt eigenlijk met de westkust, ondervond de Chinees in de zuidelijke staten van Amerika een zekere protectie van

het feit dat daar de aanwezigheid van de neger een gemakkelijker zondebok bood. Zoals ook in Londen werd gezegd, dat de joodse gemeenschap in Engeland op een goed ogenblik een zekere protectie ondervond van het feit dat er een meer 'voor de hand liggende' zondebok in de vorm van de Jamaicanen aanwezig was. Ik denk dat je op die manier argumenten zou kunnen bedenken dat de ene vorm verdwijnt omdat de andere vorm de overhand heeft. Toch denk ik dat er ook een heleboel argumenten te bedenken zijn, die aantonen dat dat niet zo is. In het algemeen denk ik dat je moet zeggen dat iedereracist, als we dat woord hier nu even mogen gebruiken, de neiging zal hebben zijn vooroordelen, die tot uitdrukking komen in allerlei stereotypen, op alle 'afwijkende groepen' van toepassing te laten zijn. Ook al heeft hij een voorkeursgroep, die als de zondebok, de veroorzaker van alle ellende wordt aangewezen. Neem maar het geval van Hitler in 1936, toen hij vier gouden medailles aan Jesse Owens moest uitreiken. Dat was een van de grootste vernederingen die de nazi's ooit hebben ondergaan. Stel je voor, verliezen van een inferieur ras. Hitler was zelf ook niet op het podium aanwezig. Met andere woorden, vanuit een antisemitisch standpunt is het erg gemakkelijk om ook de neger erin te betrekken.

Maar laat ik eens wat nader ingaan op dat punt van de functionaliteit. Ik bedoel daarmee te zeggen, dat wanneer er in het verleden aan een bepaalde categorie mensen een bepaald stereotype gehecht is geweest, dat dan de keuze van de zondebok bepaald wordt door het schijnbaar verklarend vermogen van dat stereotype. Zo is in een periode van grote economische problemen, van een agrarische depressie, van problemen met industrialisatie enz., het stereotype van een groepering die als woekeraar wordt gezien, als de 'Geldmensch' bij uitstek, natuurlijk veel functioneler dan het stereotype van de messentrekker, oplichter, vrouwenverkrachter, dronkelap enz.. In die situatie richt men zijn agressie dan ook op de groep die het meest verklarende stereotype heeft. Dat bedoel ik eigenlijk met die functionaliteit .

Daartegenover staat natuurlijk het Archie Bunkersyndroom. Archie Bunker richt zich -en het is niet toevallig dat hij dat doet, daar zit een hele specifiek New Yorkse denkwereld achter- 'ondiscriminerend' tegen iedereen. Polen, joden, negers, Puertoricanen, voor hem is het allemaal tuig. Archie Bunker maakt dus geen keuze.. Maar ik denk dat dat niet de normale situatie is, en dat er altijd een proces plaatsvindt van keuzen maken. In de zuidelijke staten van Amerika is het stereotype van de 'nigger' waarschijnlijk het meest functioneel, omdat het aanknopingspunt biedt om de noorderlingen als het ware van het

lijf te houden. Het past daar in de economische structuur. Maar, en daar zijn we nu met een ander project mee bezig, dit is allemaal dus nog heel tentatief, in Nederland doet zich momenteel het volgende moeilijke probleem voor: er is een vaag, ongespecificeerd en eigenlijk nog niet van een duidelijk stereotype voorzien racistisch sentiment, dat we gemakshalve een 'koloniaal ressentiment' hebben genoemd. Ook in Nederland was een betrekkelijk onuitgesproken gevoel aanwezig over 'die blauwen' enz.. Maar in de gewone Nederlandse sfeer -in Indonesië zelf lag dat natuurlijk anders - vóórdat die mensen hierheen kwamen, bestond dat betrekkelijk vage, van een onduidelijke ideologische structuur voorziene stereotyp. Alleen is nú de aandacht vooral gericht op de allochtone groepen, die als problematisch gezien worden; er is op dit moment een bepaald stereotyp bezig te ontwikkelen: die mensen met hun ritueel slachten, hun vieze gewoonten, het feit dat ze zich afzijdig houden etc. Maar het zich richten op deze groepen doet aan de andere kant de behoefte toenemen gebruik te maken van een al duidelijk bekend stereotype. Er is dus goede reden om te veronderstellen dat het zich richten op deze groepen bv. wel eens toenemend antisemitisme tot gevolg kan hebben. En wel in de vorm die ik hier en daar al naar boven heb zien komen, maar nogmaals, nog onvoldoende onderzocht: het zijn de joden die die rotzakken hierheen hebben gehaald. Rijke joden, die goedkope arbeiders willen hebben om zo controle over de economie te krijgen, die halen die Pakistani en die Surinamers hierheen. Dat is bv. een beschuldiging die in het National Front wel wordt geuit. En zo komt er wel degelijk een antisemitische component in het verzet tegen de allochtonen. Je kunt hier dus twee kanten op redeneren. Onder bepaalde voorwaarden gaat er in zekere zin een beschermende werking vanuit, aan de andere kant gaat er een accumulierende werking vanuit. Op dit moment heb ik nog weinig inzicht in hoe dat proces werkt. In ieder geval wijst het eerste kleine onderzoek naar neo-nazi literatuur uit, dat er een theoretisch argument is om te veronderstellen dat het verzet tegen de allochtonen wel eens vergezeld zou kunnen gaan van toenemend antisemitisme. Maar het onderzoek is nog niet ver genoeg om daar een sluitende uitspraak over te kunnen doen.

VRAAG

Toch worden er ook duidelijk sociaal-economische argumenten gebruikt om het idee te onderbouwen dat allochtonen dit land uit zouden moeten: ze pikken de banen in in deze tijd van economische teruggang, ze tasten de Nederlandse identiteit aan, hoe die er ook uit moge zien, en ze zorgen er toch maar voor dat hele wijken ontstaan met getto-achtige aspecten, die

'verbruinen' en 'verzwarten', en waarin de autochtone Nederlanders zich langzamerhand totaal misplaatst voelen.

ANTWOORD

Er is inderdaad sprake van een beginnende segregatie tussen de verschillende groeperingen. Eveneens is er een stereotypievorming op gang gekomen en zien we de gewelddadigheid toenemen. Ik zou dan ook best bereid zijn het model hier nog eens als hypothese voor de verklaring te gebruiken. Toch zou ik er geen uitspraak over durven doen of daarmee de keuze van zondebok dus duidelijk bepaald is.

VRAAG

In uw artikel 'De groei van het anti-joodse stereotype' in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis van februari '84 formuleert u de volgende beleidsimplicatie: "Open interactie zou bij een beginnend proces van groei van vooroordeel, als het stereotype nog niet vastligt, nog niet verankerd in een intolerante mening, een goed voorbehoedmiddel kunnen zijn". U zult zich dus ook wel niet kunnen vinden in het huidige overheidsbeleid, dat zich duidelijk tegen 'gedwongen spreiding van minderheden' richt?

ANTWOORD

Ik denk dat dit een onjuiste conclusie is. Zodra er een element van dwang is, werkt dat altijd belemmerend op een open interactie. Op grond van de ervaringen, die ik met historische studies heb opgedaan, denk ik dat een goed voorbehoedmiddel open interactie zou kunnen zijn. Maar het is goed om te kunnen constateren dat open interactie maar één van de drie voorwaarden is. En daarom zou ik nooit durven beweren, dat open interactie een volledig panacee is voor alle kwalen. Dat om te beginnen. Niettemin is het wel verstandig daar rekening mee te houden. Nemen we bv. het geval van de schoolintegratie in Amerika, dan is duidelijk dat het idee op zich goed was. Kleine kinderen van een jaar of 6 zijn door hun leeftijd nog gemakkelijk vatbaar voor een open interactie. Allerlei onderzoeken hebben uitgewezen, dat kleine kinderen als het ware het verschil niet zien, en dat dus blanke en negerkindertjes van 6 jaar betrekkelijk onproblematisch met elkaar spelen. En dat de spelsituatie in het algemeen voor kleine kinderen onracistisch is. Als dat waar is, en ik hoop en denk dat het waar is, maar ik heb het zelf niet onderzocht, dan is het uiteraard een goed idee om blanke en zwarte kinderen vanuit die open situatie bij elkaar te brengen. Dat had bevorderend kunnen werken op de oplossing van het probleem. Maar ik zou de laatste zijn om te beweren dat dit de sleutel tot het probleem is. Teveel andere factoren zijn eveneens van belang. Het experiment in Amerika bv. is mislukt, omdat je de eigenaardige situatie

kreeg, dat blanke kinderen door gebrekkige leermiddelen slechter onderwijs kregen dan hun ouders hadden verwacht. En de oorzaak daarvan werd bij de negerkinderen gelegd, die de blanke kinderen zouden remmen. Daardoor werd het project in een vroegtijdig stadium afgebroken. Maar om terug te komen op dat probleem van het regeringsbeleid; als er eenmaal een situatie is dat er bepaalde spanningen zijn, dan denk ik dat het niet verstandig is om een geforceerde spreiding tot stand te brengen, want een geforceerde spreiding garandeert helemaal geen open interactie. Tevens is het een heel rechtmatige zaak, dat wanneer mensen zich enigszins bedreigd voelen, zij tot een zekere samenballing komen om interne bescherming te vinden. Dan moet je niet gaan zeggen: ze mogen niet bij elkaar wonen. Langs één lijn redenerend kan ik mij dus heel goed vinden in dit regeringsbeleid, van niks te willen forceren en de mensen zelf te laten beslissen. Maar dat neemt niet weg, dat wanneer clubhuizen, buurtsociëteiten en dergelijke het tot hun programma zouden maken om evenementen te organiseren in hun wijk, waarbij de verschillende groeperingen in een spel-, leer-, of muzikale situatie op een ongedwongen manier bij elkaar worden gebracht, zodat ze elkaar in een normale menselijke situatie ontmoeten, dit ontluikende stereotypen de kop in zou kunnen drukken. Daar kan dan wel degelijk een genezende of voorkomende werking van uitgaan.

VRAAG

Is dat niet een al te optimistische gedachte? Mensen genees je toch niet zo gemakkelijk van hun vooroordelen, die nu juist kenmerkend zijn voor een bepaalde geesteshouding?

ANTWOORD

Je hebt volkomen gelijk; ik denk dat de term 'genezend' niet goed is, en dat het alleen voorkomend werkt. Ik denk dat er ook argumenten zijn aan te geven waarom 'genezend' niet werkt. En dat is misschien de grote tragedie. We hebben genoeg voorbeelden uit het verleden voorhanden, waarin groepen joden en niet-joden bij elkaar werden gebracht in vooral beroepssituaties, zonder genezende werking. Omdat dan de reactie van iemand die al behept is met een vooroordeel en dus een specifieke groep joden ontmoet in de beroepssituatie is dat zij een uitzondering vormt en er geen aanleiding is, zijn mening ten aanzien van al die andere joden die hij niet ontmoet te wijzigen. Dat heb ik in mijn boek geïllustreerd met dat meest gruwelijke voorbeeld van wat Himmler op een goed ogenblik zegt: elke Duitser heeft zijn uitzonderings-jood, er is dus in Duitsland helemaal geen antisemitisme. Ja, precies die ene uitzondering,

maar ze waren best bereid om voor al die anderen die ze niet kenden het sjablone te aanvaarden. Dus ik ben volkomen terecht gecorrigeerd, dat het niet genezend werkt - of er moet aan vele andere voorwaarden zijn voldaan - maar ik denk dat ik er wel argumenten voor heb om te zeggen dat het voorkomend zou kunnen werken.

VRAAG

Maar de 'tragedie' is dan toch wel, dat de witte Nederlander die in principe geen racist is, maar zich toch in zijn wijk niet meer thuisvoelt, omdat er steeds meer anders gekleurde Nederlanders bijkomen, op een zeker moment op de Centrupartij zou kunnen gaan stemmen en dat we dan uitgepraat zijn?

ANTWOORD

Ja, dat is een probleem. Maar ik weet niet of het stemmen op de Centrumpartij alleen door die situatie wordt beheerst. Eerlijk gezegd geloof ik dat niet. Maar nogmaals, op dit gebied ben ik niet deskundig. In m'n artikel heb ik wel een getallenvoorbeeldje gegeven, waaruit blijkt dat het stemmen op de Centrupartij niet direct afhankelijk is van de wijk. Neem Almere maar. Waarom is het in Almere dan een probleem? Daar zijn betrekkelijk weinig allochtonen, maar daar blijkt op een goed ogenblik dan een groot aantal kiezers voor de Centrupartij te zijn. Dus volgens mij is die relatie helemaal niet zo evident.

VRAAG

Of die kiezers zijn de mensen die uit de 'probleemwijken' in Amsterdam komen?

ANTWOORD

Dat is dan inderdaad de verklaring. Dat het mensen zouden zijn die in Amsterdam met de verstoorde verhoudingen kennis hebben gemaakt, en het probleem hebben meegenomen. Ik zal niet ontkennen dat dit een mogelijke verklaring is. Maar omdat het een mogelijke verklaring is, moet je zoveel andere mogelijkheden ook openhouden die beslissend zouden kunnen zijn voor de keuze al dan niet met de Centrupartij mee te doen. Je zult dus voorzichtig moeten zijn met je uitspraken, denk ik. Neem bv. eens de grote aanhang die de Nazipartij had onder Duitse agrariërs. Je kan absoluut niet zeggen dat die Duitse agrariërs in wijken woonden waar ze geconfronteerd werden met 'vreemde elementen', maar ze waren wel op basis van hun problemen en op basis van een stereotype, graag bereid om uiteindelijk Hitler te steunen. Dus ik denk dat er teveel andere factoren in het spel zijn om het eenvoudig alleen op die geografische distributie te gooien.

VRAAG

Maar u zult toch ook niet ontkennen, dat er van de Centruumpartij een soort sociaal terroriserende werking kan uitgaan op mensen die zgn. potentiële discriminanten zijn, omdat ze in wijken leven die toch al armoedewijken zijn, met een hele slechte financiering, ook door lagere overheden, enz. enz.

ANTWOORD

Die mogelijkheid bestaat. Maar daar dient dan wel onmiddellijk bij te worden aangetekend, dat heersende negatieve meningen eveneens het gevolg zijn van de economische situatie en van de sociale achterstelling van bepaalde groepen in deze samenleving, en niet alleen te maken hebben met het elkaar al dan niet ontmoeten in een open werk- of woonsituatie. Een veel algemener ressentiment bepaalt dus de keuze van de zondebok. Je kunt dus net zo goed zeggen: je moet wat aan dat ressentiment doen. Ik denk dat daar veel eerder de oorzaak ligt, en niet in het feit dat de wijk op de een of andere manier 'verloedert', omdat er teveel zwarte of bruine mensen in wonen. Daarom moet de Centruumpartij niet de gelegenheid gegeven worden om van dit gegeven teveel misbruik te maken. Ik zou als mijn voorzichtige mening willen formuleren, dat geprobeerd zou moeten worden om met een goed sociaal beleid stukken van het ressentiment weg te nemen. Want een heel stuk van het ressentiment, dat zich in een afgeleide vorm op de allochtonen richt, richt zich natuurlijk ook op Den Haag, dat hen in de kou laat staan. In die richting zit het ressentiment ook. Neem maar de NSB, een typische rancunepartij, zoals Ter Braak al zei, die een kanaal bood om de algemene rancune die zich op een goed ogenblik op een bepaalde manier ging uiten, in één bepaalde richting te stuwen. Het sociale beleid nu zou dan ook op een daadwerkelijk open ontmoeting gericht moeten zijn. Ik denk dat hier een een overheidstaak ligt, waarbij ik vooral aan de lagere overheden denk. Ook buurt- en clubhuiswerk spelen daarin een ongelooflijk belangrijke rol.

VRAAG

U vindt dus dat het gevaar vanuit de maatschappij zelf dient te worden bestreden, en dat niet kan worden gezegd: we verbieden de Centruumpartij?

ANTWOORD

Ik ben geen voorstander van het verbieden van de Centruumpartij. Om een aantal redenen niet. De eerste reden is gewoon een heel praktische: ik denk dat het onverstandig is om deze groepering met haar ressentimenten ondergronds te jagen. Want dat betekent ook dat je de controle erover verliest. En we hebben genoeg voorbeelden van partijen die verboden

zijn geweest, die op een goed ogenblik als een duveltje uit een doosje versterkt terugkomen. Neem maar het klassieke voorbeeld van de verboden socialistische partij in Bismarck-Duitsland, die toen ze uiteindelijk weer toegelaten werd, bleek 4 tot 5 keer zo groot te zijn. Hetzelfde effect zie je optreden bij communistische partijen, daar waar ze verboden zijn. Ik ben er helemaal niet van overtuigd dat verbieden betekent dat daarmee het gevaar bezworen is. Je hebt je ogen ervoor dichtgedaan en je hebt ze de uiterlijke mogelijkheden ontnomen om zich te manifesteren, maar wat er ondergronds gebeurt, op het gebied van werving e.d. daar heb je geen grip meer op.

VRAAG

Maar door ze te verbieden, ontnem je ze wel het platform om allerlei wrokgevoelens te bundelen.

ANTWOORD

Ja, dat zou een argument kunnen zijn. Maar dan redeneer ik verder, en vind ik, op grond van mijn eigen democratische overtuiging, dat iedereen het recht moet blijven behouden om voor zijn meningen en standpunten uit te komen, ook al zijn deze nog zo verwerpelijk. En we hebben dan een grondwet, en één artikel 137 in het Wetboek van Strafrecht, waarin uitdrukkelijk vermeld staat: alle mogelijke propaganda, of het bevorderen van discriminatie op grond van geloof, ras of sexe, is verboden. En we zijn op het ogenblik bezig met het ontwikkelen van een juridische procedure om daarvoor de strafmaat vast te stellen. Zolang de Centruumpartij haar ideeën dus alleen met de mond belijdt, denk ik dat je een democratische samenleving het vertrouwen van de democratie moet geven. Een democratische samenleving is pas werkelijk wat waard, en verdient het om democratisch genoemd te mogen worden, wanneer zij democratische procedures weet te ontwikkelen om zo'n partij met intellectuele middelen te bestrijden. En als ze daartoe niet in staat is, nou, dan verdient ze ook niet beter, zou ik haast zeggen.

VRAAG

Dat is een nogal fatalistisch standpunt.

ANTWOORD

Ja, eigenlijk wel. Maar je kunt dan verder gaan en zeggen: we hebben een juridisch apparaat en als de Centruumpartij iets doet wat niet volgens de wet is, dan moet je haar onmiddellijk in de kraag vatten en een fikse straf uitdelen. Dus ik ben geneigd om te zeggen: laat ze maar praten, en zodra ze iets doen moet je ze oppakken. Maar in welke mate het Nederlandse justitiële apparaat hiertoe in staat is, daar durf ik geen zinnig woord over te zeggen. Maar mijn mening is wel dat het zó hoort te gebeu-

ren.

Mijn punt is dus, dat de democratische discussie het intellectuele fundament moet leveren om dit af te wijzen. Dat is ook precies de reden waarom het niet gewerkt heeft in nazi-Duitsland. Daar hielden de intellectuelen zich politiek afzijdig en waren de voorwaarden voor een openbare discussie in onvoldoende mate aanwezig, onder andere door de openlijke gewelddadigheid, waar onvoldoende tegen werd opgetreden, en door het terreureffect, dat van de depressie uitging. Toch was er ook wel degelijk een grote weerbaarheid aanwezig, ook in de Weimarrepubliek. Eén van de grote tragedies dáár is geweest, het geweldige conflict tussen socialisten en communisten onderling, en de verdeling die dat met zich meegebracht heeft, waardoor de aandacht te weinig geconcentreerd geweest is op het echte grote probleem. Een tweede punt is dat socialistisch Duitsland wel degelijk gemobiliseerd is geweest, en verdomd goed in de gaten had wat het gevaar was, alleen heeft het een tactische fout gemaakt. Ze dachten, na 1923, dat Hitler nog een keer zou gaan Putsch-en en ze hebben al hun energie erop gericht om een tweede Rutschte voorkomen, en ineens werden ze ermee geconfronteerd, dat Hitler via een achterdeurtje naar binnen kwam, en daar waren ze duidelijk niet op voorbereid. Maar wanneer je kijkt naar de SDP, de Rote Falke, de jeugdorganisaties, dan zie je dat men ongelooflijk actief bezig was tegen het Nationaal-Socialisme. Maar tegelijkertijd woedde er die interne strijd met de communistische vleugel. De communisten voelden de behoefte primair de socialisten te bestrijden, wat de weerstand in nazi-Duitsland sterk verzwakt heeft, en daardoor de democratische procedures. Daarbij heeft het liberale element in Duitsland natuurlijk altijd het grote probleem gekend zich niet te willen manifesteren. Lees Barrington Moore maar, die erop wijst dat de bourgeoisie zich eigenlijk nooit een volledige ideologie heeft eigen gemaakt. Dat is naar mijn idee het hele probleem van de Weimarrepubliek in een notedop.

VRAAG

Om te begrijpen waarom Hitler aan de macht kon komen en kon blijven, is het dus niet genoeg om op sociaal-economische ontwikkelingen te wijzen.

ANTWOORD

Ik denk het niet, nee. Ik denk dat in het verleden de ontegenzeggelijk juiste constatering van de geweldige ontworteling die de depressie in Duitsland veroorzaakt heeft, te vaak als de verklarende factor is gebruikt om te kunnen begrijpen waarom Hitler aan de macht kon komen. Maar dat is niet voldoende. Er was wel degelijk een enorme intellectuele en

morele weerstand in Duitsland aanwezig. Laten we niet vergeten dat Hitler bij een officiële verkiezing nooit meer dan 36% van de stemmen heeft gekregen. Het is dus nog altijd zo, dat 2/3 van de Duitse bevolking verdomd sterk tegen was. En laten we ook niet vergeten dat op het moment van die verkiezingen het aantal nazi-stemmen al bezig was terug te lopen, en bij elke verkiezing meer is teruggelopen. Als niet toevallig die akelige gebeurtenis had plaatsgevonden dat von Papen via een achterdeurtje Hitler tot kanselier maakte, en daarmee de zaak opengooide voor de nazi's en als er dan niet dat gedoe was geweest met de communistische vertegenwoordigers in de Rijksdag die samen met de Nazi's 'nee' stemden, als dat hen zo uitkwam, alleen maar om de socialisten dwars te zitten, dus die ongelooflijke politieke verdeeldheid, dan was er voldoende intellectuele reserve geweest tegen de Nazi's. Ik wil eigenlijk nog één ding kwijt, want dat wordt te vaak vergeten. In geen één land in Europa was een zodanig actieve vereniging, al vanaf 1880, die een groot deel van de Duitse intelligentsia heeft omvat, als de 'Verein zur Abwehr des Antisemitismus'. Dat wordt echt te vaak vergeten, dat er dus in Duitsland wel degelijk een grote groepering mensen is geweest die in de gaten had wat het gevaar Hitler inhield. Alleen hebben ze ongelukkigerwijs in hun 'liberaal optimisme' de kracht van de tegenstander onderschat. Ze hebben teveel aangenomen dat de tegenstander ook redelijk was. En ze zijn er met de redelijkheid tegenin gegaan. En ze hebben de irrationele factoren, de kracht van de 'passion' als het ware teveel vergeten. We moeten ons daarom ook niet laten verleiden tot simplistische redeneringen als: we hebben nu een depressie 'of a kind' en in 1929 was er een depressie - de laatste heeft de nazi's aan de macht doen komen, deze creëert de mogelijkheden voor een Centrum-partij. Dan moet je toch echt veel meer kijken naar dieperliggende problemen: waarom de democratische procedure in de Weimarrepubliek niet heeft kunnen functioneren. En dan ben ik nog wel zo optimistisch dat ik denk dat de voorwaarden voor het goed functioneren van een democratisch bestel op dit ogenblik in Nederland beter gegarandeerd zijn dan in 1933 in Duitsland.

ANNEMARIE COTTAAR

WIM WILLEMS